

*аспірант кафедри української літератури
факультету філології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника*

КОРЕЛЯТИВНА МОДЕЛЬ МОДЕРНІСТСЬКОЇ ІРОНІЇ В ПОЕТИЧНОМУ ТА ДРАМАТИЧНОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО

Українські літературознавці впродовж останніх десятиліть вели й ведуть дискусії про коректність застосування терміна «ранній модернізм» щодо творчості письменників «Молодої музи». Сучасні науковці дотримуються двох основних позицій щодо модерністської природи художніх творів «молодомузівців». Перша з них – це здебільшого позитивна оцінка цього доробку як помітного явища в контексті формування подальших етапів українського модернізму. Наголошуючи на певних особливостях того чи іншого твору, подібні думки висловлюють Т. Гундорова, М. Ільницький, А. Матусяк, Я. Поліщук, С. Хороб та інші. «Молодомузівський» дискурс багатий і різноманітний. Цьому сприяє незавершеність, відкритість становлення ранньомодерністського дискурсу, його коливання між «живими» й «символізованими» чуттями, між «реальними» й «стилізованими» формами творчості. Опановуючи можливість нового поетичного вислову, руйнуючи традиційну структуру вираження <...>, поети «Молодої музи» відкривали внутрішню форму буття модерністської образності» [1, с. 270].

Інша позиція – здебільшого негативне трактування «молодомузівських» творчих тенденцій, особливо в поезії. Дослідники стверджують, що твори поетів не мали особливої цінності як власне модерністські; вони не змогли сформуватися як вагоме явище на тлі європейського модернізму, а порівняно, скажімо, з французьким символізмом це взагалі незначний перехідний етап на зламі століть. У такому дусі формулюють свої думки Г. Грабович, В. Моренець, С. Павличко. Істина, як відомо, посередині.

Постановка наукової проблеми та її значення. Полярність у судженнях виявляється й під час намагання виокремити у творчості «молодомузівців» елементи іронічного дискурсу як виразної риси модернізму. Ця проблема обмежується розглядом здебільшого їхньої поетичної спадщини, натомість інші жанри не беруться до уваги. Актуальність нашого дослідження полягає у встановленні специфіки використання Василем Пачовським іронії в ранніх драматичних творах. Оскільки перші спроби автора в царині драматургії припадають на період існування «Молодої музи», то цілком доречно шукати першооснови формування іронічної парадигми в його поезіях. Тому метою розвідки є простеження трансформації іронічних елементів у драматичній творчості Пачовського, зокрема, при моделюванні персонажів. Метою логічно визначені такі завдання: установити зумовленість або відмінність іронічних тенденцій у поезії та ранній драматургії письменника, виокремити засоби творення власне модерністської іронії в п'єсах.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Насамперед, розгляньмо проблему полівалентності розуміння терміна «іронія», оскільки в різних контекстах це поняття має відмінні функціональні особливості. Найбільш усталено іронія сприймається як глузливо-критичний засіб комічного в літературі, спрямований на виявлення автором певних негативних рис у зображуваному предметі. «Іронія – це насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою» [2, с. 313]. Історично в літературі сформувалися різні типи іронії: сократівська, романтична, драматична (за Р. Струцем) та інші. Проте загалом суть цих типологічних категорій зводиться до того, що іронічні засоби зображення дозволяють більш чи менш завуальовано ретранслювати реальний світ у художній формі, констатувати чи заперечувати дійсність або ж бунтувати проти неї. З цього випливає необов'язковість яскраво вираженого сміхового ефекту іронії в літературному творі: «Іронічне висловлювання може, але не мусить творити комічну ситуацію й викликати посмішку або регіт» [3, с. 12].

У чому ж особливість власне модерністської іронії? Ростислав Семків зазначає: «Іронія в модерністів у підсумку є «гіркою», вона замішується на шаленій тузі за оновленням і одночасній зневірі в можливостях нового ренесансу» [3, с. 16]. Можемо констатувати, що гірке усвідомлення й осмислення дійсності є особливістю драматичного різновиду іронії (драматичної за духом, внутрішнім змістом; проте, як побачимо далі, Василь Пачовський всеохопно втілює цю гірку іронію у своїх п'єсах, намагаючись створити драматичну формозмістову єдність). З іншого боку, В. Моренець стверджує, що функціональний аспект модерністської іронії полягає насамперед у художній саморефлексії: «Іронія стає модерністською власне через те, що спрямовується сама на себе в дзеркалах різних дискурсів...» [4, с. 72]. Так чи інакше, суть цього явища полягає в переході від прихованого глузування над чимось до осмислення парадоксів життя, неможливості погодитися з ними чи подолати їх.

Як уже зазначалося, іронічний дискурс у творчості «молодомузівців» – питання ще більш дискусійне, ніж їхня приналежність до раннього українського модернізму. Зокрема, В. Моренець, аналізуючи вірш В. Пачовського «Віє вітер на калину», указує на нездатність ліричного героя до саморефлексії, іронізування над старим багатим нареченим своєї коханої за допомогою міфологічно-фольклорного образу чортика, а отже, на примітивізм іронії в поезії. «Ця іронічність ще не вмє озиратися на саму себе, ще не має контексту, з якого вона могла б це зробити... Контекстом іронії раннього українського модернізму є фольклорний, народнопоетичний контекст, що його молодомузівська іронія не тільки не «зруйнувала», а собою примножила. Як уже зазначалося раніше, цей контекст є принципово безрефлексивним» [4, с. 69–70].

З іншого боку, при повторному прочитанні вірша виникає відчуття такого собі глузування від безсилля: герой не в змозі завадити розгортанню ситуації, тому іронія – його єдиний інструмент самовтішання. «З цієї точки зору іроніки – щасливі люди: коли в інших розвивається невроз на ґрунті осмислення принципової несумісності бажань і можливостей їхньої реалізації, іроніки мають шанси сховатися за «непевними» висловлюваннями, текстами, двозначними діями, розрядити напругу комізмом або бодай скепсисом» [3, с. 17–18]. З приводу використання таких іронічних засобів у поезії «молодомузівців» Т. Гундорова зазначає: «Гра, блазнювання зрештою змикаються з об'єктивізацією жестів туги, самоти» [1, с. 269]. Крім того, зауважмо, що вказаний вірш належить до першої збірки В. Пачовського «Розсипані перли» (1901 р.), яка хоча й презентувала силу ліричного таланту автора, проте, без сумніву, ще не була досконалою. Між тим поезії «молодомузівського» періоду (1906–1909 рр.) означають поступове формування іронічної парадигми образів, пов'язаних зі спектром патріотичних мотивів, що їх авторська ідейно-естетична свідомість усе частіше реалізує в драматичних творах.

«Сон української ночі» – це калейдоскоп візійно-символічних картин відновлення української державності в образі золотого вінця, усеохоплюючого символу в драматичних творах Пачовського. Перший погляд читача зупиняється на трьох студентах, формально – головних персонажах, на яких покладена відповідальна державотворча місія. Але, як ми вже зазначали в деяких дослідженнях, у ранніх драматичних творах Василя Пачовського завжди присутня якась двоїстість, різнополярність цілісного (що за суттю своєю вписується в загальну естетичну систему модернізму). Персонажем-двійником, своєрідною «надбудовою» відносно сукупного протагоніста твору стає Сміхунчик – красивий, проте дещо дивний хлопець, син України й Сонця. Драматург у примітках до твору визначає символічну природу цього персонажа так: «Сміхунчик – «узмісловлення українського гумору й гіркої сміху та лету буйної душі українського народу у сферу далеких горизонтів» [5, с. 291]. Уже внутрішня форма імені орієнтує читача на особливості його характеру: він грається зі словами, розмовляє плутано й незрозуміло, іронічними дотепами говорить про серйозні речі або ж відверто глузує з ворогів. Його репліки формують немовби прозору іронічну оболонку, крізь яку читач сприймає події твору. Але якісна особливість його іронії – сумне, гірке осмислення суспільно-національного становища українців. Герой в іронічній манері коментує події, проте водночас є їх співучасником, частиною загальної картини. Сміхунчик говорить про себе, що він – морська піна, яка завжди міниться, мерехкотить і сміється, але коли її вхопити руками, то лишиться крапля, гірка, як сльоза. Цю автохарактеристику можна витлумачити як відповідну до зовнішності героя (у ремарці автор особливо детально змальовує на його обличчі сатирично-іронічну усмішку-маску), а також до його внутрішньої сутності, яка ховається за веселим виглядом.

Із вуст Сміхунчика лунають звинувачення на адресу дітей України, народу, який не розуміє закликів матері до боротьби, бо має сліпі очі. Натомість русалки не вловлюють суті його плутаної мови: «Що наплів той баламут?! / Крилами йде в кожний кут – / Зьвіздами стріляє в бруд!» [5, с. 10]. У цьому контексті варто згадати про одну особливість драматургії Василя Пачовського: у його творах присутня сильна авторська позиція щодо певних подій чи суспільно-політичних ідей. Свої переконання він висловлює вустами протагоністів або ж дотичних до них персонажів. «Митець, що практикує, – це спостерігач-експериментатор. Іронія дає йому можливість підніматися над будь-яким способом дослідження реальності, тобто фактично є універсальним засобом у боротьбі з догматизмом» [6, с. 44]. Тому в «Сні української ночі» чи не найбільшим адептом авторської позиції є саме Сміхунчик. «У ньому багато рис характеру самого автора. Він-бо писав під псевдонімом Сміхунчик» [7, с. 631]. Якщо взяти до уваги це твердження, то можемо з певністю говорити про нову якість іронії у творчості Пачовського – саморефлексія, недостатній рівень якої помічали дослідники в його поезіях. Адже автор вкладає свої думки в Сміхунчика, відчуває себе одним цілим зі своїм персонажем, а отже – зі своїм народом¹.

Попри зовнішній розвиток дії (кування студентами золотого вінця, введення в дію гетьманів, визначних діячів) саме цей персонаж у символічно-іронічному тоні озвучує ключові тези авторської державницької концепції: марно виголошувати заклики, бо народ – сліпе дитя – їх все рівно не зрозуміє. Мати-Україна повинна вмити дитині очі, щоб вона прозріла й підтримала активних діячів, які докладають зусиль до становлення незалежності того-таки народу. Бо інакше не буде користі ні від появи гетьманів, ні від страждань Матері, ні навіть від золотого вінця: «Дурно час собі псують – / Хочуть, аби хтіли сміти / Ті, що не посміють хтіти!» [5, с. 24]. Таким чином, крізь пафос ідейного насаження виразно пробивається іронічний дискурс Автора, особливо рельєфний у площині словесної гри [8, с. 29].

У фінальній п'ятій дії відбувається двобій Сміхунчика й Демона. Прикметно, що цей епізод не творить напруженої атмосфери, як повинен би, а супроводжується глузливими мовними варіаціями, вигуками й діями, блазнюванням. Отже, читач розуміє, що зло не обов'язково мусить бути подолане за допомогою сили, сміх та іронія тут відіграють роль значно сильнішої зброї. Цікавий авторський штрих – гра Сміхунчика масками: він знімає маску іронії й припиняє говорити загадками лише тоді, коли думає, що здолав Демона. Визволення Матері він повинен зустріти зі справжнім обличчям, адже зло вже не має сили. Але у фіналі Сміхунчик знову одягає іронічну маску, оскільки його надії розбиваються об підступність Демона й Цареслава, Україна знову поневолена, а Марко як душа натовпу не зміг побачити золотого вінця, бо так і не обмив очі від сліпоти.

¹ Пізніше авторське усвідомлення єднання зі своїм народом трансформується в почуття спільної з ним провини за бездержавність, утіленої в образі Марка Проклятого. В. Пачовський напише: «Я створив Марка Проклятого, бо я відчув його в собі!» [9, с. 151]. Хоча й у «Сні...» вже присутній Марко, проте персонаж цей істотно затінений образами Демона й Цареслава, він ще не сформований до кінця як основний винуватець бездержавності України. Та й сам драматург ще не допускає трагічного завершення подій, коли анархічна сутність Марка зводить нанівець усі національно-визвольні дії чи зусилля. Натомість «Сон української ночі» має відкритий фінал, драматург у найнапруженіший момент малює завершальну сцену ніби застиглою, а над персонажами сходить криваве сонце – символ імовірного трагічного завершення грандіозної державницької боротьби.

Отже, образ Сміхунчика в «Сні української ночі» складний і багатоплановий. Тому для глибокого прочитання всіх його філософсько-символічних модусів не можна сприймати персонажа надто однобоко, у душі тільки реалістичному або ж лише фантастичному. Сміхунчик – багато в чому національний характер з інколи надмірним самоспівчуттям, але й із чітко вираженою самоіронією.

Щоб перейти до аналізу іронічного контексту п'єси «Сонце Руїни», варто, на наш погляд, виокремити одну істотну деталь. У поезіях В. Пачовського «молодомузівського» періоду разом зі зміною тематики спостерігається трансформація іронічного тону в гостро-сатиричний і навіть інвективний. Збірка «На стоці гір» (1907 р.) містить вірш «До схід сонця», де зображено історичну трагедію загарбання України Московією та Польщею. Автор звинувачує український народ у духовній сліпоті й глухоті, у небажанні розуміти те, що відбувається:

*«Хиба мені тільки сьміяти ся з болю
І глумом їх бити в притуплені уха,
Так що ж, чи кого я глузуючи вколю,
Чи гідний іронії люд, що є цвіллю
Руїни?»* [10, с. 184].²

Паралельно в драматургії автора можемо спостерігати подібну, так би мовити, обернену взаємозалежність ідейно-тематичних доміант та іронічного контексту: чим більше драматург розвиває основний конфлікт між розумом і чином в особах розумного керівника й Марка Проклятого, тим менше застосовує іронічні засоби у творенні персонажів чи хоча б окремих епізодів. Ця тенденція з'являється вже у «Сфінксі Європи» й набирає сили в п'єсах, створених після Першої світової війни, на початку українських національно-визвольних змагань. Очевидно, історичні події спонукали автора посилити основний патріотичний пафос власних драм, але водночас іронічний дискурс, який тільки-но почав формуватися, від цього серйозно постраждав. Звісно, за умови розвитку іронічного зрізу в образо- й сюжетотворенні п'єси автора могли б мати вищий художній рівень упровадження модерністських тенденцій у національну драму.

Основним персонажем «Сонця Руїни» у контексті актуалізації іронічного дискурсу є карлик Лучка, служник Брюховецького, якого гетьман Дорошенко видав юрбі на поталу. Ця постать значною мірою окарікатурена, зображена в гротескному душі, драматург показує Лучку як запопадливого й хвалькуватого служака. Подібно до Сміхунчика, ім'я персонажа наштовхує на рефлексію щодо його сутності та призначення в загальній подієвій канві п'єси. Лучка – це зменшено-пестлива форма чоловічого імені Лука. Гадаємо, автор цілеспрямовано використав цю форму як додатковий засіб шаржування образу. Складається враження, що Лучка присутній у всіх сценах, стежить за розвитком подій і нічого не випускає з поля зору. Він знає про зраду полковника Лизогуба, особисту трагедію Дорошенка – зраду Прісі й джури Семена. Щодо мовного оформлення реплік персонажа, то він так само, як і Сміхунчик, говорить плутано, використовує різні народні приказки (їх нагромадження інколи призводить до втрати розуміння суті сказаного). На військовій раді Лучка іронізує над зрадою Лизогуба і його запроданством московському цареві, відкрито натякаючи на це перед усіма:

*«Дорошенко: А сват мій чого так насутив брови?
Лизогуб (спускаючи очі в низ): Нічого, гетьмане!
Лучка: Сова не може дивити ся в сонце!
Лизогуб: Проч від мене, чорте!
Лучка: Чорт всьо знає, хорте!..»* [11, с. 92].

При цьому репутація слуги несповна розуму й блазня дозволяє Лучці відкрито говорити правду про всі події, але якраз через таке ставлення до нього ніхто не дослухається. Іронічний контекст витворений насамперед для реципієнта, для погляду на події з іншого боку й кращого їх розуміння (події та поведінку героїв у п'єсі часто важко збагнути через надмір реплік, приказок, прислів'їв і великий обсяг тексту). Варто зауважити, що іронічна площа дії була б яскравішою й більш помітною при частковому зменшенні простору, який займають надто обширні монологи чи діалоги (саме простору, бо іронія Лучки порівняно з рештою реплік видається дуже фрагментарною, губиться на тлі загального текстового полотна).

У своїй рецензії, надрукованій на сторінках «Літературно-наукового вісника», Остап Грицай стверджував: «У Лучці не трудно впізнати блазня короля Ліра...» [12, с. 359]. Однак не можемо безапеляційно із цим погодитися. Немає підстав, на нашу думку, говорити про пряме запозичення образу Лучки в Шекспіра. Персонаж-блазень характерний для багатьох літератур різних часів, а з приходом епохи модернізму та посиленням іронічних тенденцій у літературному образо- й сюжетотворенні блазнювання стає часто вживаним прийомом, який згодом набуває ще більшої актуальності в постмодерній літературі. Тому наведене твердження не зовсім об'єктивне. Інша річ, що рівень і спосіб іронізувань Лучки в «Сонці Руїни» якісно нижчий порівняно зі Сміхунчиком у «Сні української ночі». Якщо Сміхунчик був схильний до самоосмислення, позиціонував себе як співучасника дії й поділяв загальну відповідальність за долю Матері, то Лучка як герой п'єси сприймається відсторонено, є швидше коментатором перипетій, тому й іронізування його інколи схематичне. А якщо взяти до уваги фольклоризм його реплік, то деякі дослідники могли б назвати іронію Лучки примітивною й погодитися з критикою О. Грицай. Нам не дозволяє цього зробити ідейне наснаження п'єси й те подієве тло, контекстом якого є іронія персонажа; вважаємо, що це крок назад порівняно з тим рівнем іронічного дискурсу, який був презентований у «Сні української ночі».

² Як бачимо, художнє мислення автора вже актуалізує образ Руїни в поезії, щоб згодом зробити його всеохопним тлом у наступному драматичному творі – «Сонці Руїни».

Резюмуючи, можемо зазначити, що образ Лучки хоч і є продовженням іронічного зрізу драматургії Василя Пачовського, проте репрезентує його якісно іншим способом, ніж Сміхунчик. Подальші драматичні поеми автора не мають розгорнутого іронічного дискурсу.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Отже, зі зміною тематики у творах стає очевидною якісна еволюція іронії (при цьому зміна форми втілення авторського художнього мислення – поезія чи драма – не має великого значення, бо Пачовський навіть у драматичних творах залишається насамперед ліриком). Іронічні висловлювання персонажів у ранніх п'єсах покликані актуалізувати альтернативне сприйняття читачем перипетій у творах. Без сумніву, ця проблема потребує ширшого висвітлення в більш детальних наукових дослідженнях, оскільки застосування Василем Пачовським іронії до цього часу студіювалося лише на матеріалі його поетичного доробку. Сподіваємося, що наш розгляд і подальші дослідження ранньої драматургії Пачовського в смислового полі цієї проблеми зможуть якщо не спростувати, то частково заперечити цю усталену в українському літературознавстві тезу.

Література:

1. Гундорова Т. ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму : [монографія] / Т. Гундорова. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Критика, 2009. – 448 с.
2. Іронія // Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів, В. Теремко. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – С. 313.
3. Семків Р. Парадокси постмодерної іронії та стильова параноя сучасної української літератури / Р. Семків // Іронія: Збірник статей / Упоряд. О. Галета, Є. Гулевич, З. Рибчинська. – Львів : Літопис; Київ : Смолоскип, 2006. – С. 9–27.
4. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща / В. Моренець. – К. : Основи, 2001–2002. – 327 с.
5. Пачовський В. Сон української ночі: трагедія / В. Пачовський. – Львів : Наклад М. Петрицького, 1903. – 289 с.
6. Гейко С. Іронія в трансформаціях модернізму та постмодернізму / С. Гейко // Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісн. Акад. мистецтв України, Ін-т пробл. сучас. мистецтва. – К. : ІПСМ АМУ, 2004. – Вип. 5. – 2008. – С. 42–53.
7. Лев В. «Сон української ночі», драма Василя Пачовського / В. Лев. – Мюнхен, 1983. – С. 609–633.
8. Малютіна Н. Польська та українська модерна драма: перехрестя традицій : [монографія] / Н. Малютіна. – Одеса : Одеський національний університет імені І. Мечникова, 2013. – 186 с.
9. Пачовський В. Хуртовина мого життя / В. Пачовський // Київ : журнал літератури й мистецтва. – 1952. – Р. 3. – Ч. 3. – С. 151–158.
10. Пачовський В. Зібрані твори : У 2 т. / В. Пачовський. – Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто : Слово, 1984–1985. – Т. 1 : Поезії. – 1984. – С. 184.
11. Пачовський В. Сонце Руїни: трагедія козацької України в 5 діях, в 33 явах / В. Пачовський. – Жовква – К., 1911. – 213 с.
12. Грицай О. Із нашої драматичної літератури. «Сонце Руїни», трагедія В. Пачовського, з нагоди її вистави / О. Грицай // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – Т. 56; Т. 57. – Кн. 5. – С. 102–110; С. 348–363.

Анотація

А. ВЕРЛАТА. КОРЕЛЯТИВНА МОДЕЛЬ МОДЕРНІСТСЬКОЇ ІРОНІЇ В ПОЕТИЧНОМУ ТА ДРАМАТИЧНОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО

Стаття присвячена розгляду іронічних тенденцій у ранніх драматичних творах Василя Пачовського «Сон української ночі» та «Сонце Руїни». Виявлено специфіку елементів іронії в поетичних творах та їхню трансформацію в драмах автора. Розглянуто особливості іронічного моделювання персонажів у творах.

Ключові слова: дискурс, драматичний твір, ідея, іронія, модернізм, образ.

Анотация

А. ВЕРЛАТАЯ. КОРЕЛЯТИВНАЯ МОДЕЛЬ МОДЕРНИСТСКОЙ ИРОНИИ В ПОЭТИЧЕСКОМ И ДРАМАТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ВАСИЛИЯ ПАЧОВСКОГО

Статья посвящена рассмотрению иронических тенденций в ранних драматических произведениях Василия Пачовского «Сон украинской ночи» и «Солнце Руины». Исследована специфика элементов иронии в поэтических произведениях, а также их трансформация в драмах автора. Рассмотрены особенности иронического моделирования персонажей в произведениях.

Ключевые слова: дискурс, драматическое произведение, идея, ирония, модернизм, образ.

Summary

A. VERLATA. CORRELATIVE MODEL OF MODERNISTIC IRONY IN THE EARLY DRAMATIC AND POETIC WORKS BY VASYL PACHOVSKYI

The central issue explored in this article is the ironic tendencies in the dramatic poems “The Dream of Ukrainian Night” and “The Sun of the Ruin” and poetical works by Vasyl Pachovskyi. The specificity of irony in Vasyl Pachovskyi’s early poetic works and its further transformation in his dramas, as well as the peculiarities of the ironic modeling of his characters are investigated.

Key words: discourse, dramatic work, idea, irony, modernism, image.